

G. Indrēvica foto, 2019

Eduards Plankājs

CĒSU PILĪ ATRASTIE VARGĀNI

Cēsu pilī sistemātiski arheoloģiskie izrakumi norisinājās no 1974. līdz 2008. gadam. Šo pētījumu gaitā iegūts bagātīgs senlietu materiāls, to skaitā arī mūzikas instrumenti – kaula stabules un metāla vargāni. Mūzikas instrumenti, līdzīgi citiem artefaktiem, lielākoties kultūrlāni nonāca tad, kad tie vairs nebija izmantojami. Visbiežāk – kad tie tika salauzti un to uzbūve nepieļāva salauztās daļas aizvietošanu ar citu, proti, salabošanu. Kā citi arheoloģizācijas procesa iemesli būtu minami priekšmeta nozaudēšana vai pēkšņa katastrofa (Cēsu pils kontekstā rietumu korpusa uzspridzināšana 1577. gadā un eksplozija 1604. gadā).

Vargāni pieder pie pašskanošajiem strinkšķināmajiem instrumentiem un pēc izgatavošanas veida tiek iedalīti divos tipos – heteroglotajos un idioglotajos. Heterogloti vargānu rāmi veido kalts vai liets loks, kurā iekalta plāna tērauda mēlīte, bet idiogloti vargānu loks un mēlīte darināta no viena gabala, izgriežot to no koka, kaula vai plāna metāla skārda (Celmiņš 2002, 407).

Vargāns tiek spēlēts, tā zarus atbalstot pret zobiem un pieturot loku ar vienu roku. Vargāna zarus pieliek pie zobiem tā, lai starp abām zobu rindām veidojas neliela sprauga – mēlītei jākustas brīvi, neskarot zobus. Ar otras rokas rādītājpirkstu vai ikšķi rauj mēlīti aiz tās gala jeb “ūsiņas”. Skaņas veidošanā piedalās mēle, mutes dobums, rikle, plaušas un pat vēders. Virstoņu maiņa tiek panākta ar mēles un mutes palīdzību, mainot mutes dobuma tilpumu (Muktupāvels 2017, 85).

Nereti arheoloģiskajos izrakumos iegūto senlietu materiālu mēdz dēvēt par “mēmu”. Lai arī vairākus gadsimtus gulējuši zemes skavās un vairumā gadījumu burtiski “zaudējuši mēli” jeb tērauda mēlīti, kuru strinkšķinot, tie savulaik tikuši spēlēti, Cēsu pils vargāni vēl pat 21. gadsimta pētniekiem saglabājuši līdz šim nenospēlētu takti dziesmā par Cēsu pils iemītnieku vēsturi.

Šī raksta mērķis ir sniegt detalizētu Cēsu pilī atrasto vargānu raksturojumu, no jauna izvērtēt līdz šim apzināto vargānu klāstu un publicēt aktuālo Latvijas arheoloģiskajā materiālā identificēto vargānu sarakstu.

VARGĀNU PĒTNIECĪBAS VĒSTURE LATVIJĀ

Etnogrāfe un muzikoloģe Īrisa Priedīte 1988. gadā publicētajā monogrāfijā *Tautas mūzikas instrumenti* vargāniem veltījusi tikai pāris teikumus, norādot, ka tie pētniekiem galvenokārt pazīstami no viduslaiku pilis iegūtā arheoloģiskā materiāla (Priedīte 1988, 13). Taču Īrisa Priedīte sastādījusi un izdevumā iekļāvusi pirmo Latvijas teritorijā arheoloģiskajos izrakumos atrasto vargānu sarakstu (14 gab.), kurā sniegta informācija par izgatavošanas materiālu, izmēriem, arheoloģisko ekspedīciju laiku un vadītāju, kā arī muzeja inventāra numuru.

Vargāni epizodiski pieminēti arheologu un etnogrāfu zinātniskās atskaites sesiju materiālu publikācijās (Apala 1982, 1984, 1986; Atgāzis 1984; Berga 1992; Graudonis 1984; Mugurēvičs/Ozere 1988), kurās nereti iekļauti arī to zīmējumi.

2002. gadā vēsturnieks Andris Celmiņš vargāniem veltījis atsevišķu rakstu *Metāla mūzikas instrumenti vargāni Rīgas arheoloģiskajā materiālā*, kurā detalizēti raksturojis Rīgas teritorijā (Doma baznīcas dārzā un Mārstaļu ielā 17 un 21) atrastos vargānus, sniedzis līdz raksta tapšanas brīdim Latvijas teritorijā atrasto vargānu uzskaitījumu (32 gab.), piedāvājot arī hipotēzes par to nonākšanas ceļiem Livonijā un to iespējamajiem spēlētājiem (Celmiņš 2002).

Etnomuzikologs Valdis Muktupāvels monogrāfijā *Tautas mūzikas instrumenti Latvijā* pašskanošo instrumentu nodaļā veltījis apakšnodaļu arī heteroglotajiem vargāniem (Muktupāvels 2017). Muktupāvels savas atziņas pamato ar Andra Celmiņa rakstā minētajām arheoloģiskajām liecībām, taču būtiskākais devums vargānu pētniecībā ir Valda Muktupāvela publicētie unikālie etnogrāfisko ekspedīciju materiāli, kas sniedz liecības par instrumenta spēlēšanas tehnikām, instrumenta spēles meistariem, daudzajām nosaukumu variācijām un to izcelsmi.

No vargānu pētniecībai veltītajiem ārzemju zinātnieku darbiem, kuros pieminēts Latvijas arheoloģiskais materiāls, izceļama norvēģu etnomuzikologa un par mūzikas arheologu dēvētā Jermunda Kolltveita (*Gjermund Kolltveit*) doktora disertācija *Jew's Harps in European Archaeology* jeb *Vargāni Eiropas arheoloģijā* (Kolltveit 2006), kas publicēta monogrāfijas formātā un piemin arī trīs Cēsu pili atrastos vargānus. Tiesa, senlietas autors klātienē nav aplūkojis, atsaucoties vienīgi uz publicēto zinātnisko literatūru un pārpublicējot tās saturā esošo nepilnīgo un kļūdaino informāciju.¹

UZBŪVE UN MATERIĀLS

Latvijas arheoloģiskajā materiālā sastopamie vargāni veidoti no dzelzs vai vara sakausējuma rāmja un plānas, atspērigas tērauda mēlītes, un visi pieder pie heteroglotu vargānu tipa. Izejmateriāls ar ilgstošas saglabāšanās spēju vargānu padara par arheoloģiskajos izrakumos visbiežāk atrasto mūzikas instrumentu Latvijas teritorijā (Muktupāvels 2017, 86). Latvijas arheoloģiskajā materiālā līdz šim identificēti pieci vargāni, kuru loks darināts no vara sakausējuma.² Toties visi septiņi Cēsu pili atrastie vargāni darināti no dzelzs. Vargānu tērauda mēlīte ir mūzikas instrumenta vistrauslākā daļa, un arheoloģiskajos izrakumos atrastajiem eksemplāriem tā parasti ir nolūzusi vai pilnībā korodējusi un tikai retos gadījumos saglabājusies fragmentāri. No Cēsu pils septiņiem vargāniem mēlītes fragments saglabājies tikai diviem (4. att.: A, C), abiem 11 mm garumā. Mēlītes gala atliekumu, kas literatūrā dēvēts par "ūsiņu", piemin vienīgi muzikologu un folkloristu pētījumi (Muktupāvels 2017, 84), jo arheoloģiskajā materiālā vargānu "ūsiņas" nav saglabājušās, tādējādi vienīgo priekšstatu par to uzbūvi iespējams gūt tikai no etnogrāfiskā materiāla (Celmiņš 2002, 408; Muktupāvels 2017, 84–87). Būtiski pieminēt, ka nelielai daļai Latvijas teritorijā atrasto vargānu zari atlocīti tā, ka ar loka pamatni tie veido platu leņķi. Cēsis ar nolaidieniem zariem atrasts viens vargāns (4. att.: G), taču trīs šādi vargāni atrasti Valmieras pilī (A 9965: 671, A 9965: 275, A 9965: 546), divi Doma dārzā (VRVM 174098/11 un VRVM 169417/79), viens Kandavas senkapos (KaNM 3400) un viens vargāns (ar viziteiksmīgāko zaru liekumu) uziets Vecdoles pilī (VI 123: 461). Tā kā tradicionāli arheoloģiskajos izrakumos atrasto vargānu loks un zari ir saglabājušies taisni (veido taisnu līniju), potenciāli reprezentējot to sākotnējo tehnisko ieceri, pieņēmums, ka vargāni ar liektiem zariem būtu deformējušies arheoloģizācijas procesā, nav gluži pamatots. Domājams, zaru liekums tomēr ir bijis apzināts vargāna meistarū tehnoloģisks risinājums instrumenta ērtākai satveršanai un spēlēšanai.

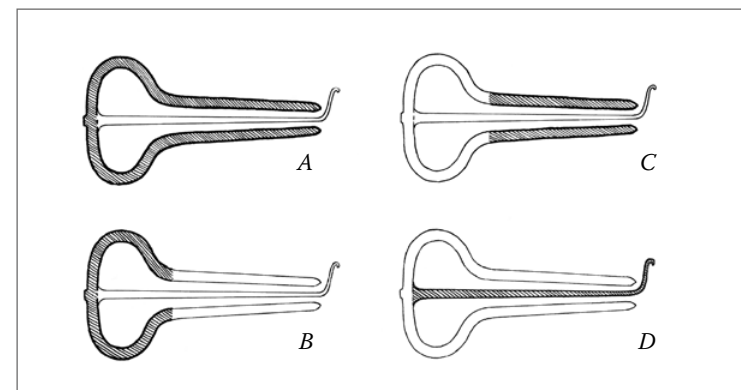
Balstoties uz Šveices etnogrāfiskajiem materiāliem, Andris Celmiņš pieņem, ka Latvijas teritorijā atrasto vargānu izgatavošanas process bijis līdzīgs. Pēc tam, kad meistars izliecis vargāna rāmi, kvēlojošās kokoglēs rūdītā mēlīte ar āmuru iekalta rāmja lokā izcirstā gropē. Instrumentu dzelzs rāmji tikuši izkalti no saliekta dzelzs stienīša, bet bronzas un misiņa ietvari, domājams, lieti veidnēs (Celmiņš 2002, 408).

¹ Kataloga daļā aprakstot Vecdoles vargānus, Kolltveits atsaucas uz V. Urtāna kļūdaino numerāciju. Vecdoles bronzas vargāna inventāra numurs ir VI 123: 461, bet dzelzs – VI 123: 223. Aprakstot Valmieras vargānus, savstarpēji sajaukti senlietu apraksti vargāniem A 9965: 539 un A 9965: 671.

² Latvijas arheoloģiskajā materiālā identificēti četri bronzas vargāni – Doma dārzā (VRVM 173062/78), Vecdoles pilī (VI 123: 461), Sabiles senpilsētā (VI 200: 109) un Ventspils pilī (VVM 27973), kā arī viens misiņa vargāns – Rīgā, Mārstaļu ielā 21 jeb Dannenšterna namā (VRVM 163253/21).

1. att. Heteroglotu vargāna uzbūve
A – rāmis; B – loks;
C – zari; D – mēlīte

L. Āboltiņas zīmējums, 2019

VARGĀNU ATRAŠANAS APSTĀKĻI

Visi septiņi Cēsu pils kultūrslāni atrastie vargāni (1. tab.) ir konservēti un glabājas Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Arheoloģijas departamenta krājumā. Laikā no 1974. līdz 1985. gadam, kad izrakumi notika galvenokārt pils dienvidu pusē (aizsarggrāvja un tilta rajonā), atrasti pieci vargāni (Apala 1986, 9). Vēl divi vargāni atrasti ziemeļu torņa pakājē 1988. un 1996. gadā veikto arheoloģisko izrakumu laikā. Kartografējot atradumus, secināms, ka Cēsu vargāni koncentrējas divās izpētes zonās: trīs vargāni atrasti pils aizsarggrāvja daļā pie dienvidu korpusa un mūra tilta, bet četri – ārpus mūriem pie rietumu korpusa un ziemeļu torņa pakājē. Tā kā trīs no tiem atrasti rietumu korpusa tuvumā, ir pamats pieņēmumam, ka vismaz kāds no mūzikas instrumentiem varētu būt arheoloģizējis rietumu korpusa uzspridzināšanas laikā 1577. gadā. Turpretī trīs pils aizsarggrāvja daļā uzietie vargāni hipotētiski varētu būt apzināti utilizēti. Apšaubāms, bet ne izslēdzams ir pieņēmums, ka pēc mēlītes nolūšanas vai rāmja deformācijas šie vargāni nevis tikuši atjaunoti (to lokā iekālot jaunu mēlīti), bet izmesti nocietinājumu grāvja mēslainē kā nederīgi turpmākai muzicēšanai.

MEISTARA ZĪMES

Viduslaikos bija sastopami triju veidu preču apzīmējumi – meistara zīmes, kvalitātes jeb kontrolzīmes (ar tām iezīmēja eksportpreces, bet kontroli veica konkrētās ģildes locekļi) un zīmes, kas apliecināja preces izcelsmes vietu – apvidu vai konkrētu pilsētu (Kolltveit 2006, 85). Meistara zīmes varēja piederēt individuāliem amatniekiem vai būt kopīgas veselai darbnīcai, un tās apstiprināja attiecīgo amatu ģildes. Ar savu zīmi amatnieks apliecināja personīgo atbildību par preces augsto kvalitāti. Visbiežāk sastopamās zīmes uz vargānu virsmas ir meistara zīmes, taču nereti tās sastopamas kopā ar kontrolzīmēm vai izcelsmes vietu apzīmējošiem iniciāļiem (Kolltveit 2006, 85, 86).

Meistara zīmes kā preces augsto kvalitāti apliecinošs simbols sastopamas arī uz vargānu lokiem, visbiežāk līdzās mēlītei paredzētajai gropei, retāk tieši zem tās. Raksta autors meistara zīmes konstatējis uz diviem no kopumā septiņiem Cēsu pils vargāniem. Meistara zīmes tiem iekaltas loka virsmā pa labi no mēlītei paredzētās gropes. Pie ziemeļu torņa atrastajam vargānam VI 213: 4885 (4. att.: F) meistara zīmi veido ovālas formas iedobums ar punktveida izcēlumu tā centrā (2. att.), līdzīgu tai, kādu metāla virsmā atstāj rotkaļa blīvokļi ar apaļu darba galu un vidū ieurbtu punktu (Kalniņš 1995, 23). Iespējams, sākotnēji zīme bijusi apaļa, bet nedaudz deformējusies, ar āmuru veidojot gropi vargāna mēlītes iekalšanai. Šai zīmei tuvākais analogs ir meistara zīme uz Ķelnē (*Köln*) Vācijā atrastā vargāna loka (Kolltveit 2006, 87, 199, kat. Nr. 484). Arī Ķelnes vargāna meistara zīme iekalta loka labajā pusē. Turpretī Cēsu pils aizsarggrāvī atrastā vargāna VI 213: 3425 (4. att.: G) meistara zīme atgādina burtu “V” vai “Y”, kura smailo noslēgumu šķērso divas nedaudz ieliektas šķērslīnijas (3. att.). Šai zīmei analogijas līdz šim nav izdevies atrast. Raksta tapšanas laikā autors atradis vēl divu meistara zīmju pēdas uz divos citos arheoloģiskajos pieminekļos – Lielvārdes priekšpili (VI 241: 3) un Valmieras pili (A 9965: 546) – atrastajiem dzelzs mūzikas instrumentiem.

TIPOLOĢIJA

Andris Celmiņš izšķir trīs vargānu tipus, kurus raksta autors izmantojis arī Cēsu vargānu raksturošanā:

1) samērā garš, šaurs un diezgan plakans rāmis ar ovālu, skaldņotu loku, kā arī izteikts sašaurinājums virzienā uz leju, zaru garums ir četras piecas reizes lielāks nekā loka augstums, turklāt atradumiem ir visai perfekta virsmas apdare;

2) lentveida loks, zaru garums divas trīs reizes pārsniedz loka garumu;

3) rombveida skaldņots loks, zari tikai retos gadījumos pārsniedz loka augstumu (Celmiņš 2002, 413, 414).

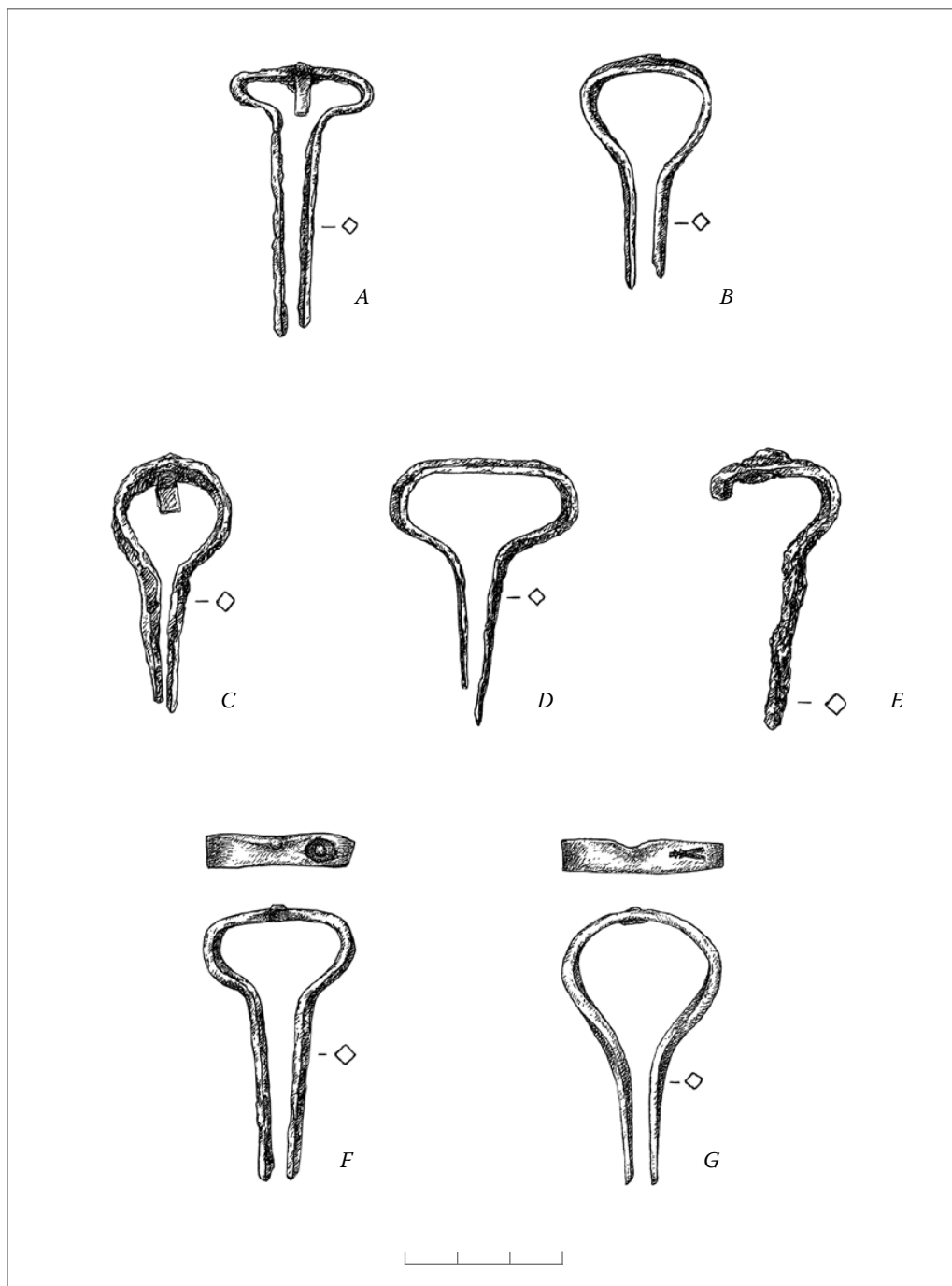
Pēc Celmiņa klasifikācijas, Cēsu vargāni pieskaitāmi pie otrā tipa. Abiem ar meistara zīmēm rotātajiem vargāniem VI 213: 4885 un VI 213: 3425 (4. att.: F, G) formu ziņā tuvākie eksemplāri atrodami Vācijā un Šveicē. Vargānam VI 213: 4885 (4. att.: F) analogi mūzikas instrumenti atrasti Rietumvācijā – 13. gadsimta beigu vargāns Pāderbornā (*Paderborn*) (Kolltveit 2006, 144, kat. Nr. 156), 16. gadsimta sākuma instruments Olpē (*Olpe*) (Kolltveit 2006, 198, kat. Nr. 479), kā arī ar 13.–14. gadsimtu datētais vargāns Vilerā (*Wiler*) Šveicē (Kolltveit 2006, 221, kat. Nr. 618). Turklāt visiem minētajiem vargāniem loka virsmā ir iekaltas meistara zīmes.

2. att. Meistara zīme
vargāna VI 213: 4885
loka virsmā
G. Indrēvica foto, 2019

3. att. Meistara zīme
vargāna VI 213: 3425
loka virsmā
G. Indrēvica foto, 2019

4. att. Cēsu pilī atrastie varģāni

A – VI 213: 2806; B – VI 213: 8243; C – VI 213: 6834; D – VI 213: 4961; E – VI 213: 1679;

F – VI 213: 4885; G – VI 213: 3425

Dz. Zemītes zīmējums, 2019

Vargāna VI 213: 3425 (4. att.: G) tuvākās analogijas atrodamas Vācijā, Ķelnē (*Köln*) (Kolltveit 2006, 199, kat. Nr. 484), Insbrukā (*Innsbruck*) Austrijā (vargāns datēts ar 15. gadsimta beigām) (Kolltveit 2006, 248, kat. Nr. 484) un Vadstēnā (*Vadstena*) Zviedrijā (vargāns datēts ar laika pomu no 1384. līdz 1595. gadam) (Kolltveit 2006, 134, kat. Nr. 104). Turklāt Vācijas un Austrijas varģāniem, tāpat kā Cēsu varģānam, loka virsmā iekaltas meistara zīmes.

Vargānam VI 213: 2806 (4. att.: A) tuvākās analogijas atrodamas Zviedrijā – Lundā, Skonē, Gotlandē un Smolandē (Kolltveit 2006, 120–124, 127, 131), kur atrastie varģāni datēti 13.–15. gadsimta robežās, Einbekā (*Einbeck*) Vācijā (datēts ar 14. gadsimta otro pusi) (Kolltveit 2006, 144, kat. Nr. 157) un Gdaņskā (*Gdańsk*) Polijā (datēts ar 15. gadsimta otro pusi) (Kolltveit 2006, 245, kat. Nr. 792). Ģeogrāfiski vistuvākais analogs ir ar 13.–14. gadsimtu datētais atradums no Vecdoles pils (Priedīte 1988, 14).

Vargānam VI 213: 4961 (4. att.: D) analogi mūzikas instrumenti atrasti Skonē Zviedrijā (Kolltveit 2006, 122, 123, kat. Nr. 31, 33, 39) un datēti ar 14.–16. gadsimtu.

Vargānam VI 213: 1679 (4. att.: E) problemātiski veikt objektīvu tipoloģisko analīzi, jo, lai arī artefakts konservēts, tas ir spēcīgi korodējis, viens no zariem nolūzis, turklāt varģāna saglabājusies daļa protezēta.

Vargānam VI 213: 8243 (4. att.: B) analogijas atrodamas Mēlenenas (*Mülenen*) pilī Šveicē (Kolltveit 2006, 217, kat. Nr. 594), kur atrastais varģāns datēts ar 13.–16. gadsimtu, bet ģeogrāfiski vistuvākais analogs ir Lielvārdes pilī atrastais instruments (VI 241: 3).

Vargānam VI 213: 6834 (4. att.: C) tuvākās analogijas ir atrodamas Halvilas (*Hallwil*) un Mēlenenas (*Mülenen*) pilīs Šveicē (Kolltveit 2006, 204, 213), kurās atrastie varģāni datēti 13.–18. gadsimta robežās, un varģāns, kas iegūts viduslaiku kultūrslānī Vadstēnā (*Vadstena*) Zviedrijā (Kolltveit 2006, 135, kat. Nr. 106).

1. tab. Cēsu pilī atrastie varģāni

Nr. p. k.	Inventāra numurs	Attēls	Gads	Laukums, kārtā	Koordin.	Nivelējums	Materiāls	Meistara zīme
1.	VI 213: 1679	4. att.: E	1978	II A lauk., 4. k.	x: 17,4 y: 14,85	–	Dzelzs	
2.	VI 213: 2806	4. att.: A	1981	III C lauk., 3. k.	x: 33 y: 42	-344	Dzelzs	
3.	VI 213: 3425	4. att.: G	1982	IV A lauk., 6. k.	x: 36,5 y: 24,4	880	Dzelzs	
4.	VI 213: 4885	4. att.: F	1985	C lauk., 2. k.	x: -4,3 y: -31,4	807	Dzelzs	
5.	VI 213: 4961	4. att.: D	1985	B lauk., 4. k.	x: -7,2 y: -16,4	956	Dzelzs	
6.	VI 213: 6834	4. att.: C	1988	E lauk., 5. k.	x: -2,3 y: -55,6	-715	Dzelzs	
7.	VI 213: 8243	4. att.: B	1996	G lauk., 3. k.	x: -9,2 y: -73,1	-1276	Dzelzs	

DATĒŠANAS PROBLEMĀTIKA

Vargānu datēšana ir ļoti problemātiska, un to nosaka vairāki faktori. Pirmām kārtām vargāniem raksturīga ilgstoša formu noturība – izmēru atšķirības nosaka galvenokārt tonālās izmaiņas, bet paša instrumenta forma un tehnoloģiskais risinājums var būt gandrīz nemainīgs pat vairāku gadsimtu garumā. Jermunds Kolltveits izstrādājis metodi, kā pēc vargānu loka un zaru proporcijām veikt vargānu datēšanu – jo loka diametrs ir mazāks un zari garāki, jo vargāns senāks; un otrādi, pieaugot loka diametram, bet, saīsinoties zariem, vargāna datējums – jaunāks (Kolltveit 2006, 50–52). Diemžēl šī metode nepalīdz Cēsu pils vargānu gadījumā, jo sešiem no septiņiem vargāniem savstarpēji ir līdzīgas proporcijas, vienīgi pie rietumu korpusa mūriem atrastajam vargānam (4. att.: D) ir izteikti plats loks un īsāki zari. Problemātisks ir arī konteksta informācijas trūkums saistībā ar droši datētiem kultūrslāņu horizontiem. Savu nelielo izmēru dēļ bieži vien vargāni tiek iegūti kā savrupatradumi vai arī vairākkārt pārjauktu kultūrslāņu sastāvā (Celmiņš 2002, 416), tādēļ Ziemeļeiropas vargāniem raksturīgas plašas hronoloģijas amplitūdas (13.–17. gadsimts), ar kādu datējams arī Cēsu pils vargānu klāsts.

ARHEOLOĢISKO KOLEKCIJU ATKĀRTOTA IZVĒRTĒŠANA

Līdz šim Latvijas arheoloģiskajā materiālā bija apzināti 32 vargāni (Celmiņš 2002, 410). Raksta izstrādes laikā to skaits bija palielinājies līdz 41 vienībai. Taču, atkārtoti pārskatot senlietu kolekcijas, raksta autors nonācis pie secinājuma, ka trīs artefakti, kas līdz šim tikuši identificēti kā vargāni, tomēr par tādiem turpmāk nebūtu jāuzskata.

Arheoloģiskajos izrakumos atrasto dzelzs senlietu pētniecību nereti apgrūtināta to sliktais saglabātības stāvoklis, kas var veicināt kļūdainu senlietas kādreizējo funkciju identifikāciju. 1987. gadā Cēsu pilī kā savrupatradums iegūta kāda senlieta (VI 213: 6107), kas izrakumu dokumentācijā nosaukta par “dzelzs vargāna pusi”. Pēc raksta autora domām, tas nav vargāns, un to pamato vairāki fakti. Pirmkārt, šī priekšmeta loka šķērsriezums visā tā garumā ir nemainīgs (taisnstūris), taču visiem Cēsu pils vargāniem zari pārkalti romba vai kvadrāta skaldņu veidā, bet loku veido seššķautņu vai noapaļotam taisnstūrim tuvi šķērsriezumi. Turklāt zaru profilu noformējums kontrastē ne tikai ar pārējiem Cēsu un Latvijas vargānu atradumiem, bet arī ar citiem Ziemeļeiropā atrastajiem vargāniem. Respektīvi, pat tiem vargāniem, kuru loks ir taisnstūra šķērsriezuma, zari vienmēr ir pārkalti romba vai tam tuvā formā. Otrkārt, priekšmeta lokā nav konstatējamas vargāna mēlītes iekalšanai paredzētās ligzdas pēdas. Treškārt, šim priekšmetam ir ievērojama līdzība ar dzelzs būvkalumiem ne tikai vizuāli, bet arī tehnoloģiskā risinājuma ziņā. Ir zināmi precedenti no Valmieras pils arheoloģiskā materiāla, kad, pārskatot 1937. gada arheoloģes Elvīras Šnores veikto izrakumu gaitā iegūtās senlietas, vairākus artefaktus, kas sākotnēji klasificēti kā būvkalumi – dzintales (cemmes) –, arheoloģe Tatjana Berga vairākas desmitgades vēlāk identificējusi kā vargānus (Celmiņš 2002, 419). Cēsu pils atraduma VI 213: 6107 gadījumā, šķiet, novērojams pretējs piemērs – artefakts, kas sākotnēji ticis identificēts un arhivēts kā vargāns, pēc autora domām, ir neliela izmēra dzelzs būvkalums.

1982. gadā, veicot izrakumus Dinaburgas pilī, iegūta kāda senlieta, kas līdz šim tikusi identificēta kā “dzelzs vargāna zars” (VI 265: 183). Ja šis priekšmets tiešām būtu nolūzis vargāna zara fragments, tam būtu vai nu pakāpeniski jāsašaurinās (virzienā uz zara galu) vai jāsažlabā nemainīgs biežums. Tomēr konkrētais dzelzs priekšmets vidusdaļā ir platāks un uz abiem galiem sašaurinās, turklāt neproporcionāli. Tajā pašā laikā loka platākajā daļā nav nekādu mēlītes ligzdas palieku (ja tas būtu vienots zara un loka fragments). Priekšmeta šķērsriezums ir nemainīgi šaurs rombs. Saskaņā ar Andra Celmiņa iedalījumu trešā tipa vargāniem ir izteiktas atšķirības starp zaru un loka šķērsriezumu (loka daļā tas ir izteikti biezs, bet zari veidoti smalki un tuvāki kvadrātam). Pēc autora domām, šis atradums varētu būt ilens vai kāda dzelzs priekšmeta iedzītņa daļa. Aprakstītajam līdzīgs dzelzs artefakts, kas Latvijas Nacionālā vēstures muzeja senlietu sarakstā nosaukts par “vargāna korpusa zaru” (VI 265: 1681), Dinaburgas pilī atrasts arī 1987. gada izrakumos. Tam konstatējamas vargānu zariem piemītošas pazīmes (sašaurinājums virzienā uz zara galu un romba šķērsriezums), lai gan nelielā fragmenta dēļ arī šī priekšmeta piederība pie mūzikas instrumentiem nav neapstrīdami nosakāma.

Turaidas pilī 1982. gadā arheologa Jāņa Graudoņa vadībā veiktajos izrakumos atrastais dzelzs priekšmets (SM 11258), kas sākotnēji identificēts kā vargāna fragments, spriežot pēc tehniskā risinājuma, visticamāk, ir paliekas no jostas sprādzes adatas.

KAS SPĒLĒJIS CĒSU PILS VARGĀNUS?

Mūzikas vēsturnieks Kurts Zakss (*Curt Sachs*) vargāna spēli Eiropā definējis kā pieredzīgu t. s. *Musica irregularis*, ko veido tautas, ubagu un bērnu mūzika (Sachs 1930, 63). Lai arī daudzviet Ziemeļeiropā vargāni atrasti arheoloģiskajā materiālā tieši pilsētās (kas savos mūros un to tuvumā pulcēja visdažādāko sociālo slāņu pārstāvjus), mūsdienu Latvijas teritorijā apmēram puse vargānu atrasti Vācu ordeņa pilīs veiktajos arheoloģiskajos izrakumos. Līdzās amatpersonām, kas ordeņa pilīs nodrošināja to klasiskās – administratīvās un militārās – funkcijas (pils komturs vai fogts un konvents), pilī uzturējās arī liels skaits apkalpojošā personāla – kalpotāji, amatnieki un strādnieki. Vācu vēsturnieks Frīdrihs Benninghofens (*Friedrich Wilhelm Benninghoven*), vadoties pēc 14./15. gadsimta mijā sastādītiem dokumentiem par divām Prūsijas teritorijā esošām Vācu ordeņa pilīm – Gotesverderu (*Gotteswerder*) pie Nemunas vidusteces un Kēnigsbergu (*Königsburg*) Žemaitijā –, aprēķinājis, ka ordeņbrāļu un kopējā garnizona proporcija ordeņa pilīs Prūsijā atbilst 1:7 vai pat 1:8 (Benninghoven 1976, 577). Izmantojot šīs proporcijas vidējo vērtību (1:7,5), igauņu vēsturnieks Juhans Krēms (*Juhan Kreem*) Viljandi pils personālu lēš ap 200 viru lielu (Kreem 2015, 70). Pēc analogijas, Cēsu pils kalpotāju skaits 15. gadsimta vidū, domājams, pārsniedzis simtu (Kalniņš 2017, 11). Tādējādi Cēsu pilī atrasto vargānu īpašnieki varētu būt bijuši piederīgi arī pie plašajā saimniecībā nodarbinātā personāla, kurš veidojis proporcionāli lielu pils iemītnieku daļu.

Pieminot vargāna atradumu Ventpils pils komtura istabas grīdas pildījumā, Andris Celmiņš izsaka pieņēmumu, ka vargānus Livonijā spēlējuši pie sabiedrības augstākajām kārtām piederīgie (Celmiņš 2002, 417). Savukārt, minot Rīgas Doma pagalmā atrastos sešus vargānus, šis pats autors izteicis hipotēzi, ka vargānu spēlētāji arī varētu būt bijuši esošie

un topošie garīdznieki, proti, vargāni viduslaikos spēlēti mūzikas nodarbībās Domskolā (Celmiņš 2002, 416). Lai arī Cēsu pili, tāpat kā Ventspili, saimniekoja Vācu ordenim piederīgie bruņinieki un, tāpat kā Rīgas Domā, vienmēr klātesoši bija garīdzniecības pārstāvji, vargānu atrašanas apstākļi Cēsu pili nesniedz iespēju šos pieņēmumus nedz apstiprināt, nedz noliegt. Tiesa, Cēsu pils apdzīvotība ilgusi līdz pat 17. gadsimta nogalei, t. i., pusotru gadsimtu pēc Vācu ordeņa Livonijas atzara valdīšanas beigām. Līdz ar to daļa vargānu var būt saistīti arī ar poļu vai zviedru garnizona un apkalpojošā personāla darbību pili vēl 16. gadsimta otrajā pusē un 17. gadsimtā.

Cēsu pils ar septiņu vargānu atradumiem papildina šo mūzikas instrumentu izplatības karti Latvijas teritorijā. Joprojām atklāta paliek diskusija par vargānu īpašniekiem un spēlētājiem un ar vargānu palīdzību izpildītās mūzikas (garīgas vai laicīgas) raksturu. Tie ir jautājumi, kuru atbildes rodamas turpmāko pētījumu gaitā. Atradumu klāsts Cēsu pili neapgāž Andra Celmiņa izvirzīto hipotēzi, ka vargānus viduslaiku Livonijā spēlējuši arī garīdzniecības pārstāvji. Cēsu pili dzīvojošie Vācu ordeņa Livonijas atzara brāļi vienlaikus bija gan militāra, gan garīga rakstura organizācija līdz tās biedru sekularizācijai 16. gadsimtā. Vienlaikus nav noliedzams, ka vargānus varētu būt spēlējuši arī pie plašā pils apkalpojošā personāla piederīgie. Autors pievienojas Andra Celmiņa viedoklim, ka pirmie vargāni Livonijas teritorijā nokļuvuši ar vācu izcelsmes ieceļotāju starpniecību 13.–14. gadsimtā (Celmiņš 2002, 416). Aktivizējoties Livonijas tirdzniecības saitēm ar Rietumeiropas, it īpaši Ziemeļvācijas zemēm (par ko liecina vargānu formu un tehnoloģiju analogijas), Rietumeiropas vargānu meistaru darinātie mūzikas instrumenti nonāca līdz to jaunajiem īpašniekiem un spēlētājiem – Livonijas piļu un pilsētu iedzīvotājiem. Diemžēl pat pēc plaša salīdzinošā materiāla piesaistes vargānu izgatavošanas un izmantošanas laiks Cēsu pili lēšams plašā laika amplitūdā no 13. līdz 17. gadsimtam – Cēsu pils apdzīvotības laika robežās.

Atkārtoti caurskatot Cēsu pils arheoloģisko materiālu, diviem no septiņiem vargāniem konstatētas meistara zīmes. Šī ir pirmā, taču noteikti ne pēdējā reize, kad Latvijas arheoloģiskajā materiālā vargānu virsmā identificētas meistara zīmes. Iepazīstoties ar citās dzīvesvietās iegūtajiem atradumiem Livonijas teritorijā, raksta autors konstatējis vēl divu meistara zīmju pēdas – viena uz Lielvārdes priekšpili (VI 241: 3) un otra uz Valmieras pili (A 9965: 546) atrasta vargāna. Šajā kontekstā vērts akcentēt kvalitatīvas un saudzīgas arheoloģisko senlietu praktiskās saglabāšanas nozīmi. Nereti meistara zīme vargāna loka virsmā iekalta pavisam sekli, kā rezultātā teorētiski pietiek arheoloģisko izrakumu laikā no priekšmeta virsmas notraukt plānu atslāņojušos korodējušā metāla slāni vai izmantot nepietiekami saudzīgas konservācijas metodes laboratorijas apstākļos, lai liecības par meistara zīmes eksistenci būtu neatgriezeniski zudušas. Taču ne tikai saudzīga senlietu konservācija, bet arī atkārtots sistemātisks arheoloģisko kolekciju izvērtējums būtu vērtīgs pienesums vargānu turpmākajā pētniecībā.

2. tab. Latvijas teritorijā atrastie vargāni

Nr. p. k.	Inventāra numurs	Atrašanas vieta	Gads	Materials	Platums (mm)	Garums (mm)	Mēlītes garums (mm)	Meistara zīme	Muzejs, kur pašlaik glabājas
1.	VI 213: 1679	Cēsu pils	1978	Dzelzs	26	54			LNVM
2.	VI 213: 2806	Cēsu pils	1981	Dzelzs	28	52	11*		LNVM
3.	VI 213: 3425	Cēsu pils	1982	Dzelzs	35	52			LNVM
4.	VI 213: 4885	Cēsu pils	1985	Dzelzs	29	53			LNVM
5.	VI 213: 4961	Cēsu pils	1985	Dzelzs	37	51			LNVM
6.	VI 213: 6834	Cēsu pils	1988	Dzelzs	24	50	11*		LNVM
7.	VI 213: 8243	Cēsu pils	1996	Dzelzs	25	44			LNVM
8.	VRVM 174098/11	Doma dārzs	2000	Dzelzs	30	48			RVKM
9.	VRVM 169417/79	Doma dārzs	1997	Dzelzs	28	45			RVKM
10.	VRVM 170713/10	Doma dārzs	1998	Dzelzs	26	41			RVKM
11.	VRVM 170710/23	Doma dārzs	1998	Dzelzs	24	52			RVKM
12.	VRVM 173064/19	Doma dārzs	1999	Dzelzs		54			RVKM
13.	VRVM 173062/78	Doma dārzs	1999	Vara sakaus.	25	87			RVKM
14.	VRVM 174528/62	Mārstaļu iela 17, Rīga	2001	Dzelzs	19	70,5	29*		RVKM
15.	VRVM 163253/21	Mārstaļu iela 21, Rīga	1995	Vara sakaus. (misiņš) un dz. mēlīte	22	35*	15*		RVKM
16.	VRVM 177909/85	Vaļņu iela 19, Rīga	2003	Dzelzs	29	49	13*		RVKM
17.	VRVM 177909/54	Vaļņu iela 19, Rīga	2003	Dzelzs	40	61	30*		RVKM
18.	VRVM 177909/6	Vaļņu iela 19, Rīga	2003	Dzelzs	27	51			RVKM
19.	VI 123: 461	Vecdoles pils	1967	Vara sakaus. un dz. mēlīte	19	71	16,5*		LNVM

20.	VI 123: 223	Vecdoles pils	1966	Dzelzs	30	59	15*		LNVM
21.	VI 241: 3	Lielvārdes priekšpils	1981	Dzelzs	27	51	8*		LNVM
22.	VI 231: 3626	Alūksnes pils	1982	Dzelzs	26*	30*	10*		LNVM
23.	VI 265: 1681	Dinaburgas pils	1987	Dzelzs		49*			LNVM
24.	VI 265: 1663	Dinaburgas pils	1987	Dzelzs	30	37*			LNVM
25.	–	Ērgemes pils	2018	Dzelzs	28*	52	8*		Valkas muzejs
26.	A 9965: 275	Valmieras pils	1937	Dzelzs	33,5	46			LNVM
27.	A 9965: 276	Valmieras pils	1937	Dzelzs	25	47,5	9*		LNVM
28.	A 9965: 539	Valmieras pils	1937	Dzelzs	25	55	18*		LNVM
29.	A 9965: 546	Valmieras pils	1937	Dzelzs	33	45	8,5*	“HH” vai “MH”	LNVM
30.	A 9965: 671	Valmieras pils	1937	Dzelzs	35	47			LNVM
31.	VI 294: 112	Valmieras pils	1989	Dzelzs	33	44	4*		Valmieras muzejs
32.	VI 294: 646	Valmieras pils	1993	Dzelzs	12	60			Valmieras muzejs
33.	VI 2006: 125	Valmieras senpilsēta	2006	Dzelzs	32	72			Valmieras muzejs
34.	VI 200: 109	Sabiles senpilsēta	1979	Vara sakaus.	19,5	30*			LNVM
35.	SM 8086	Turaidas pils	1979	Dzelzs	26	45			Turaidas muzejs
36.	SM 11141	Turaidas pils	1982	Dzelzs	20	77	13*		Turaidas muzejs
37.	VVM 27973	Ventspils pils	2000	Vara sakaus.	21	58			Ventspils muzejs
38.	VVM 29216: 105	Ostas iela 23, Ventspils	2000		41,2	54,8			Ventspils muzejs
39.	VVM 29216: 62	Ostas iela 23, Ventspils	2000	Dzelzs	18,4	71			Pazudis
40.	KaNM 3400	Kandava	2016	Dzelzs	22	48			Kandavas muzejs
41.	–	Akadēmijas iela, Jelgava	2017	Dzelzs	30	43			Jelgavas muzejs

* Saglabājies garums

Eduards Plankājs

JEW'S HARPS FOUND AT CĒSIS CASTLE

Summary

The Jew's harps found in the archaeological material of Latvia consist of an iron or copper alloy frame and a thin, elastic steel lamella. All seven Jew's harps found at Cēsis Castle are made of iron and are of the heteroglot type. As the steel lamella is the most fragile part of the instrument, it has either broken off or is completely corroded on most specimens recovered during the archaeological excavations. Only a few have at least partially remained. The lamellas on two Jew's harps from Cēsis Castle have been preserved to the length of 11 mm.

It is still debated on whether the instruments were used to play sacred or secular music, and who played them. In medieval Livonia, Jew's harps were probably played by clerics among others. The inhabitants of Cēsis Castle, the Livonian branch of the Teutonic Order, was both a military and an ecclesiastic organisation until its secularisation in the 16th century. It's possible that members of the extensive serving staff of the castle played the Jew's harps. The first Jew's harps are likely to have arrived on Livonian soil along with the settlers of German origin in the 13th–14th century. As the trade links between Livonia and Western Europe, particularly the North German lands, intensified, musical instruments made by the West European Jew's harp makers found their way to their new owners and players – the residents of castles and towns in Livonia (as attested by the analogies of forms and technologies of Jew's harps). Regrettably, even extensive research on a wide range of material has only resulted in establishing a broad time-frame of when Jew's harps were produced and played at Cēsis Castle – the 13th–17th centuries, which is when the castle was inhabited.

Repeated examination of the archaeological findings at Cēsis Castle revealed punch marks (presumably master marks) on two of the seven Jew's harps (Fig. 4: F, G). This is the first but certainly not the last time when punch marks were identified on the surface of Jew's harps from the archaeological material of Latvia. The study of Jew's harps found in other settlements in the territory of Livonia allowed identifying the traces of two other punch marks: one on an instrument obtained in the outer bailey of Lielvārde Castle and the other on one found at Valmiera Castle. In this context it is worth noting the importance of ensuring that archaeological artefacts receive a quality evaluation and conservation. Proper conservation combined with a repeated and thorough examination of the archaeological artefacts would be a wonderful contribution to future research on the instrument.

AVOTI UN LITERATŪRA

- Apala 1982 – *Apala Z.* Cēsu arheoloģiskās ekspedīcijas darbs // ASM 1980/1981. – Rīga, 1982. 5.–12. lpp.
- Apala 1984 – *Apala Z.* Arheoloģiskie izrakumi Cēsu mūra pilī // ASM 1982/1983. – Rīga, 1984. 5.–10. lpp.
- Apala 1986 – *Apala Z.* Cēsu arheoloģiskās ekspedīcijas darbs // ASM 1984/1985. – Rīga, 1986. 5.–11. lpp.
- Atgāzis 1984 – *Atgāzis M.* Izrakumi Alūksnes pilī // ASM 1982/1983. – Rīga, 1984. 16.–21. lpp.
- Benninghoven 1976 – *Benninghoven F.* Die Burgen als Grundpfeiler des spätmittelalterlichen Wehrwesens in preussisch-livländischen Deutschordensstaat // Die Burgen im Deutschen Sprachraum I. – Sigmaringen, 1976. S. 565–601
- Berga 1992 – *Berga T.* Arheoloģiskie izrakumi Valmierā // ASM 1990/1991. – Rīga, 1992. 30.–34. lpp.
- Celmiņš 2002 – *Celmiņš A.* Metāla mūzikas instrumenti vargani Rīgas arheoloģiskajā materiālā // *Civitas et castrum ad mare Balticum: Baltijas arheoloģijas un vēstures problēmas dzelzs laikmetā un viduslaikos.* – Rīga, 2002. 407.–421. lpp.
- Graudonis 1984 – *Graudonis J.* Turaidas pils pētījumi 1982. un 1983. gadā // ASM 1982/1983. – Rīga, 1984. 55.–61. lpp.
- Kalniņš 2017 – *Kalniņš G.* Cēsu pils ilustrētā vēsture. – Cēsis, 2017
- Kolltveit 2006 – *Kolltveit G.* Jew's Harps in European Archeology. – Oxford, 2006
- Kreem 2015 – *Kreem J.* Saksa ordu ja Viljandi linnus // Viljandi ordulinnus ja lossimäed läbi aja (Viljandi Muuseumi Toimetised V). – Viljandi, 2015. Lk. 65–85
- Mugurēvičs/Ozere 1988 – *Mugurēvičs Ē., Ozere I.* Izrakumi Dinaburgas pilī // ASM 1986/1987. – Rīga, 1988. 104.–109. lpp.
- Muktupāvels 2017 – *Muktupāvels V.* Tautas mūzikas instrumenti Latvijā. – Rīga, 2017
- Priedīte 1988 – *Priedīte Ī.* Tautas mūzikas instrumenti. – Rīga, 1988
- Sachs 1930 – *Sachs C.* Handbuch der Musikinstrumenten-kunde. – Leipzig, 1930

UDK 904(474.365)

CĒSU PILS RAKSTI III

Cēsu pils raksti III: arheoloģija, arhitektūra, vēsture

Sastādītājs, atbildīgais redaktors *Gundars Kalniņš*

Literārā redaktore *Eva Eihmane*

Korektori *Jānis Kulmanis, Ieva Zarakovska*

Tulkotāja *Eva Eihmane*

Tulkojumu korektori *Lelde Beņķe, Aleks Pluskowski*

Māksliniece un maketētāja *Anda Nordena*

Fotogrāfiju apstrāde *Alens Opoļskis, Inta Kraukle*

Izdevums sagatavots ar
Valsts kultūrkapitāla fonda
finansiālu atbalstu

ISBN 978-9934-8685-2-8

© Rakstu autori, 2020

© Cēsu pils saglabāšanas fonds, 2020

Izdevējs *Cēsu pils saglabāšanas fonds*

Iespiests un iesiets SIA "Dardedze hologrāfija"